

בשביל הזיכרון

כתב עת לחינוך וללימוד השואה

הנהגות
יהודיות
בתקופת
השואה

בשביל הזיכרון

כתב עת לחינוך וללימוד השואה

סדרה חדשה – גיליון מס' 1
חשון תשס"ט נובמבר 2008

עורך: ד"ר גיא מירון
יועצת מדעית: פרופ' דליה עופר
מרכז המערכת: ד"ר אסף ידידיה
כתיבה ועריכה דידיקטית:
שני לוריא ועל ריצ'לר-פרידמן
עריכה לשונית: דורית בונה
עיצוב גרפי: דבורה ליפשיץ

חברי המערכת:
אבנר שלו (יו"ר), שולמית אימבר,
ראובן גפני, ד"ר חוי דרייפוס,
שרית הוך-מרקוביץ', שרה וידר,
מיכאל ירון, שני לוריא,
דורית נובק, ד"ר יעל נידם-אורבייטו,
יעל ריצ'לר-פרידמן

תמונת השער:
דרשה של הרב אנסבכר במחנה גירס,
צרפת, כסח תש"א.
ציור של פריץ שלייפר, מזכיר מחנה
גירס, 1941. מתוך אוסף המוזיאון
לאמנות, יד ושם. תרומת ד"ר פנחס
רוטשילד.

יד ושם רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
ביה"ס המרכזי להוראת השואה
המגמה להכשרת מורים
טלפון: 02-6443759
פקס: 02-6443774

ISSN 1565-9844

1 בפתח הגיליון

2 **מרדכי חיים רומקובסקי** הערכה מחדש
מיכל אונגר

10 **תנועות הנוער כמנהיגות חלופית במזרח אירופה**
ישראל גוטמן

20 **רבנות כהנהגה במזרח אירופה בתקופת השואה** הערכה מחדש
חוי דרייפוס

28 **"לא כולי אמות" – רפואה יהודית בגטאות מזרח אירופה**
שאלות של הנהגה, שליחות ופרופסיה
לאה פרייס

38 **הנהגה נשית בתקופת השואה**

מבוא

גיא מירון

עזרה עצמית בקרב נשים

הנשים המובילות ב"התאחדות הארצית של היהודים בגרמניה" 1939-1943
גודרון מאיירהוף

46 **בשביל החינוך**

שני לוריא ועל ריצ'לר-פרידמן

52 **מגזי הארכיון**

56 **סקירת ספרים**

קוראים יקרים,

אנו שמחים לחדש את הופעתו של 'בשביל הזיכרון' לאחר הפסקה של כשבע שנים. במסגרת כתב העת יצאו לאור יותר מ-40 גיליונות בשנים 1995-2001. מעתה הוא יצא לאור במסגרת המגמה להכשרת מורים בבית הספר המרכזי להוראת השואה ביד ושם וייעודו העיקרי יהיה להביא בפני ציבור המורים מאמרים מחקריים קלאסיים וחדשים ואת האתגרים החינוכיים העולים מהם. בכל גיליון יידון נושא מרכזי: יוצגו כמה מאמרים שיאירו אותו ממגוון נקודות מבט, יוצג מאמר חינוכי בעל אופי יישומי שתייחס לנושא, תוקדש פינה לייצוג חומרי ארכיון רלוונטיים, וכן יוצג מדור סקירת ספרים.

בגיליון הראשון של שנת תשס"ט בחרנו לעסוק בשאלת ההנהגה היהודית בשואה. הוותיקים מביניכם זוכרים אולי שגיליון מספר 36 של 'בשביל הזיכרון' במהדורתו הראשונה (אדר א'-אדר ב תש"ס או פברואר-מרס 2000) הוקדש לנושא ההנהגה, וכדאי לשוב ולעיין בו. העורך דאז, ד"ר דניאל בלטמן, הציג את נושא הגיליון כשאלת ה"הנהגה" או ה"ראשות", בהתכוונו להנהגה הפוליטית היהודית שמונתה על פי רוב על ידי הנאצים בתקופת השואה.

אנו בחרנו להתמודד עם נושא ההנהגה היהודית מנקודת מבט אחרת. במסגרת גיליון זה הוא יבחן בעיקרו על פי פריסה חברתית. למעט מאמר אחד הנוגע לסוגיית ה"ראשויות" היהודיות הממונות, בודקים כל שאר המאמרים היבטים שונים של מנהיגויות חלופיות, אפילו חלקיות מעצם טיבן, שפעלו בקרב הציבור היהודי. נקודת מבט זו תאפשר דיון בשאלת ההנהגה, דיון שעשוי להיות רלוונטי גם לעולם החברתי שלנו בהווה, העוסק בשאלות דומות, למשל אלה הנוגעות למעמד הפוליטי של נשים, ולאחריותם הציבורית של רבנים ורופאים. הגיליון פותח במאמרה של ד"ר מיכל אונגר ובו היא בוחנת מחדש את דמותו ופעילותו של מרדכי חיים רומקובסקי, ראש היודנרט של גטו לודז'. העיסוק ברומקובסקי שב לחדד את שאלת דרך התייחסותנו אל ראשי היודנרטים. מאמרה של אונגר עשוי לסייע לקוראים להכיר במורכבות המציאות ההיסטורית שבמסגרתה הם פעלו ובהיעדר אפשרותנו או זכותנו המוסרית לחרוץ עליהם דין.

מאמרו של פרופ' ישראל גוטמן מציג את ההתפתחות שחלה במעמד הציבורי של תנועות הנוער בגטאות פולין. גוטמן מראה שבמשך רוב תקופת החיים בגטאות הן לא התיימרו כלל להחליף את הנהגת היודנרט, אך עם זאת הן נעשו עם הזמן קול ציבורי חלופי. על בסיס זה הן פנו בתקופת ההשמדה אל כלל הציבור בהצעה לדרך תגובה שונה מזו שהציעו היודנרטים.

מאמרה של ד"ר חוי דרייפוס על מעמד הרבנים במזרח אירופה בתקופת השואה נכתב במקורו בגרסה רחבה יותר, עבור קובץ רב היקף העוסק בייצוג תקופת השואה במבואות לספרות הרבנית (הקובץ עצמו נסקר במדור סקירת הספרים). מהקובץ עולה התמודדות עם שאלות שלא נידונו בהרחבה בין חוקרי השואה בני הדור הקודם, שהתמקדו בעיקר ביודנרטים ובמחתרות. תרומה נוספת להרחבת הדיון עולה ממאמרה של ד"ר לאה פרייס שמציגה את הרופאים שפעלו בגטאות כ"הנהגה פרופסיונלית", שמעמדה הושתת על מקצועיותה. הן הרבנים והן הרופאים מילאו חלק מהחלל המנהיגותי שנוצר בניסיונות הקשות של התקופה, אם כי לא יכלו לשמש חלופה מנהיגותית מלאה ל"ראשויות" היהודיות.

החלק של המאמרים האקדמיים נחתם במאמר המוקדש לשאלת המגדר וההנהגה בשואה. החוקרת הגרמנייה גודרון מאיירהוף מציגה כמה נשים שפעלו בהתאחדות הארצית של יהודי גרמניה בשנים 1939-1943. מדבריה עולות תובנות מעניינות ביחס לשאלה מדוע עלתה מרכזיותן של הנשים דווקא בשנים אלו. למאמר זה בחרנו להקדים מבוא מפורט המציג לקוראים את הסוגיות העיקריות שעלו בשנים האחרונות בחקר המגדר והשואה. "בשביל החינוך", מדור שישולב מעתה בכל גיליון, יעסוק בסוגיות העולות בגיליון ויציג בפני הקוראים מגוון דרכים להתמודדות אתן במסגרת עשייתם החינוכית. בגיליון זה בחרנו להתמודד עם סוגיות ההנהגה באמצעות הצגת דילמות שעמדו לפתחן של הנהגות יהודיות שונות.

המהדורה המחודשת של "בשביל הזיכרון" מיועדת, כאמור, לשרת את ציבור המורים והמחנכים. חשוב לנו אפוא להציג, בצד מאמרים אקדמיים מעוררי עניין, דגשים מיוחדים בסוגיות העשויות להיות רלוונטיות ומעשירות עבור המחנכים. נשמח לקבל מהקוראים תגובות, הערות והצעות.

קריאה מעניינת

גי'א מירון

מרדכי חיים רומקובסקי

הערכה מחדש*

מיכל אונגר

פעילותם של היודנרטים - נציגי ההנהגה הפוליטית הפורמלית שפעלה בגטאות וביישובים יהודיים בשטחי הכיבוש הגרמני - הייתה שנויה במחלוקת כבר בזמן ההתרחשויות, ומוסיפה להעסיק ניצולים, היסטוריונים ומחנכים עד היום. במאמר זה עוסקת מיכל אונגר, מחברת הספר "לודז': אחרון הגטאות בפולין", בדמותו של מרדכי חיים רומקובסקי, שהיה אולי השנוי ביותר במחלוקת מבין כל מנהיגי היודנרטים. היא מציגה את הדימויים השונים, השליליים ובמידה פחותה החיוביים, שדבקו ברומקובסקי עם השנים, ומנסה לגבש הערכה מאוזנת ומבוססת על דמותו ופעילותו.

תנועות הנוער כמנהיגות חלופית במזרח אירופה

ישראל גוטמן

המאמר שלפנינו מבוסס על הרצאה שנשא ישראל גוטמן לפני כעשרים שנה בכנס שעסק בתנועות הנוער הציוניות בשואה. המאמר מציג פן אחד מקורפוס המחקר רחב היריעה של פרופ' ישראל גוטמן, שנמנה עם דור המייסדים של חוקרי השואה בישראל ועסק בהיבטים השונים של חייהם ושל עולמם הפנימי של יהודי פולין בתקופת השואה. חשיבותו של המאמר היא בהתמודדותו האנליטית עם שאלת מעמדן של תנועות הנוער היהודיות - שהיו ביסודן גוף חוקי־ממסדי - כהנהגה חלופית של הציבור היהודי.

בשנים האחרונות קיים בין ההיסטוריונים העוסקים בתקופה ויכוח על שאלת אופיין הציבורי של תנועות הנוער הציוניות בין מלחמות העולם. גוטמן מייצג במאמר שלפנינו את העמדה שתנועות אלו פעלו בשנות העשרים והשלושים בכמעין אקס־טריטוריה - היינו, הן התמקדו אך ורק בחזון העתיד של החיים בארץ ישראל, ונמנעו ממעורבות בעלת משקל בבעיות החיים היהודיים בפולין ("עבודת ההווה" כלשונו). מאליה עולה ממאמרו תמונה שלפיה השינוי ההדרגתי שחל בעמדתן ביחס לאירועי ההווה ולמעורבותן בהנהגה היה שינוי מהותי. חוקרים אחרים, ביניהם אהרון וייס, הצביעו על מעורבות עמוקה יותר של התנועות בחיי הציבור היהודי בעשורים שקדמו לשואה, ועל כך שהשינוי שחל במעמדן הציבורי בתקופת השואה היה המשך טבעי של הווייתן הקודמת. כך או כך, מהמאמר עולה שבמשך רוב תקופת החיים בגטאות תנועות הנוער לא התיימרו להחליף את הנהגת היודנרט הממסדית, אך מצד שני הן בנו את מעמדן כקול אופוזיציוני, כך שבשלב הקריטי של ההשמדה הן יכלו לפנות אל כלל הציבור בהצעה לדרך תגובה שונה במהותה מזו שהציעו היודנרטים.

חשוב לציין שהמאמר, שמקורו כאמור בדיון על תנועות הנוער הציוניות החלוציות, אינו מתייחס לפעילותן ולאופיין של תנועות נוער יהודיות אחרות שפעלו בגטאות, בראש ובראשונה לתנועת ה'צוקונפט' (עתיד) של ה'בונד'. מחקרים נוספים על תנועות הנוער למיניהן, הן הציוניות הן הלא־ציוניות, עתידים לשפוך אור נוסף על שאלת מעמדן הציבורי והשפעתן על דפוסי ההנהגה היהודית בתקופה השואה.

רבנות כהנהגה במזרח אירופה בתקופת השואה

הערכה מחדש*

חוי דרייפוס

לצד ההנהגה היהודית הרשמית שכוננו הנאצים במזרח אירופה בתקופת השואה - היו דונרטים - המשיכה לפעול בחלק ניכר מאזורים אלו גם הנהגה רבנית. הרשויות הנאציות ראו ברבנים חלק מהותי מהמנהיגות היהודית, כפי שעולה למשל מאיגרת הבזק של היינריך, שקבעה בספטמבר 1939 כי יש להרכיב את היודנרט "ככל האפשר מאישים סמכותיים והרבנים שנותרו". היו אמנם רבנים שהשתלבו בצורה זו או אחרת בהנהגה הקהילתית הרשמית, אך זו הייתה תופעה שולית. מעמדם כרבנים לא מוסד בתוך הקהילה היהודית תחת הכיבוש הנאצי, אך עם זאת, העובדה שרבנים רבים נמנעו מלעזוב את קהילותיהם ערב הכיבוש הנאצי או בראשיתו הקנתה למעמדם כמנהיגים ממד של המשכיות רבה יותר מאשר להנהגה הפוליטית המפלגתית החילונית. למרות העניין הרב שמעוררת סוגיית מעמדם של הרבנים כהנהגה לא-רשמית, העיסוק המחקרי בה היה מצומצם מאוד עד לאחרונה.

חוי דרייפוס (בן ששון), חוקרת בולטת של החיים היהודיים במזרח-אירופה בתקופת השואה, מנסה להתמודד במאמר זה עם סוגיית מעמדם של הרבנים בציבור היהודי בתקופה זו, בהתבססה על מקורות רבניים מגוונים. בתחילת הדברים היא מציגה את דפוסי ההתמודדות של רבנים עם השאלה אם לעזוב את אזורי הכיבוש או להישאר. עזיבתם של רבנים רבים, כמו של גורמי הנהגה נוספים, זרעה כידוע דה-מורליזציה קשה בקהילותיהם. עם זאת, כך מראה דרייפוס, ניתן למצוא תיעוד לנסיבות שבעטיין קיבלו רבנים שונים את ההחלטה להישאר בקהילותם ולשיקולים שהנחו אותם, מתוך תחושת אחריות לעתידה. רבנים אלו - בין שהיו רבני קהילות ובין שהיו רביים (אדמור"ם) חסידיים - כך היא קובעת, המשיכו להיות גורם בעל סמכות עבור רבים, ויש לפיכך לראותם כחלק אינטגרלי של ההנהגה היהודית בתקופת השואה.

המאמר מציג כמה דוגמאות לפעילויות הנהגה של רבנים, הן בתחום הפסיקה ההלכתית וההנהגה הרוחנית הן במעורבותם בשאלות יומיומיות מעשיות יותר שהעסיקו את הקהילה. דרייפוס מערערת על הדעה הרווחת שמנהיגים דתיים ויהודים מן השורה הקריבו את חייהם על מצווה קלה כחמורה, ומציגה תמונה מורכבת יותר, שבה רבנים פסקו לעתים, דווקא מתוקף "וחי בהם", כי יש חובה הלכתית לעבור על מצוות, כמו למשל שמירת כשרות.

* מאמר זה הוא עיבוד של המאמר 'כצאן אשר אין לו רועה? - רבנים ומעמדם בשואה', בתוך: זיכרון בספר - קורות השואה במבואות לספרות הרבנית (ירושלים: הוצאת ראובן מס ומכללה ירושלים, תשס"ח) בעריכת א' ידידיה, נ' כהן וא' פרבשטיין. המאמר מתבסס בעיקר על מאגר המבואות לספרות הרבנית, האוצר את סיפוריהם של יותר ממאה רבנים ניצולי שואה, אשר העלו את זכרונותיהם והגותם על השואה לא כיצירה בפני עצמה אלא כמבוא לספר קודש שכתבו. המאגר יצא לאור על גבי תקליטור בשנת תשס"ז, על ידי המרכז ללימודי השואה, מכללה ירושלים.

|| לא כולי אמות! || NON OMNIS MORIAR

רפואה יהודית בגטאות מזרח אירופה שאלות של הנהגה, שליחות ופרופסיה

לאה פרייס

במאמר זה, לאה פרייס – מנהלת פרויקטים במכון לחקר השואה ביד ושם ואחת הבולטות בדור ההמשך של החוקרים הישראלים העוסקים בשואה בגטאות מזרח אירופה, מתמודדת עם שאלת פעילותם של הרופאים כמנהיגות בגטו. כבר בתקופת ההשכלה התבלטו הרופאים ובעלי ההשכלה הרפואית כבעלי מעמד מיוחד בחברה היהודית באירופה. אמנם הם לא העמידו עצמם כחלופה להנהגה הקהילתית או הרבנית, אך השילוב בין השכלתם, היכרותם המיוחדת עם החברה הסובבת (בין השאר הודות להשכלה הלשונית והמדעית שרכשו בלימודיהם) וכישוריהם המקצועיים מצילי החיים הקנו להם יוקרה ומעמד מיוחד. הרפואה הייתה אחד המקצועות החופשיים המובהקים שהשתלבותם והצלחתם של יהודים בו אף זיכתה אותם בהערכתם של רבים מבני החברה הסובבת שהזדקקו להם.

פרייס מתארת את מעורבותם של הרופאים בהנהגה היהודית הרשמית (היודנטים) – מעורבות שלא בהכרח נוצרה ביוזמתם, אלא בשל הצורך הגובר בהתמחותם, וכן הודות לקשריהם עם החברה הלא-יהודית מחוץ לגטו. פרייס גם מציגה כמה דוגמאות להכרה גרמנית במיצב (סטטוס) המקצועי של הרופאים ובחיוניותם.

עיקר המאמר דן בשאלה שפרייס מכנה "שליחות או פרופסיה", ומאיר את תודעתם העצמית של הרופאים היהודים, אשר פעלו למימוש אחריותם בשם ערכים מקצועיים והומניים, אך עם זאת תפסו עצמם לעתים גם כמייצגי הקולקטיב היהודי ולעתים אף כמנהיגיו. שאלת הבחירה בין ה"שליחות" ל"פרופסיה" עלתה בהקשר אחד בתקופה הראשונה בגטאות, שאז ניסו הרופאים לתרום את תרומתם לשמירת רצף הקיום היהודי, ובאופן אחר בתקופת האקציות והרציחות ההמוניות. מעמדם של הרופאים היה ללא ספק ייחודי, ובכל זאת נדמה שדיונה של פרייס בהקשרם עשוי לשמש מודל לבחינת המאפיינים החברתיים והמנהיגותיים של קבוצות פרופסיונליות אחרות. בציבור היהודי בתקופת השואה: משפטנים, אנשי אקדמיה, מחנכים ועוד.

הנהגה נשית בתקופת השואה

מבוא

גיא מירון

מאז שנות השמונים, וביתר שאת מאז שנות התשעים, הולך ומתבסס חקר חיי הנשים בתקופת השואה. מגמה זו החלה להתפתח בעיקר בארצות הברית, כחלק מהעניין הגובר של דיסציפלינת ההיסטוריה החברתית בענייני מגדר. בתחילה יוחסה לעוסקים (בעיקר לעוסקות) בשאלות אלו אידאולוגיה פמיניסטית מובהקת והועלו סימני שאלה ביחס לעצם הרלוונטיות של שיטות מחקר אלו לנושא השואה, אך עם הזמן הפכה הפרספקטיבה המגדרית לחלק אינטגרלי של חקר השואה. זו מציעה תובנות חדשות ומעשירות ביחס להתמודדותה של החברה היהודית עם המציאות שנכפתה עליה בתקופת השואה ומעוררת שאלות חדשות. סוגיית המגדר נוגעת לנושאים מרכזיים שעל סדר היום החברתי בהווה ומעלה לדיון גם שאלות בעלות אופי חינוכי.

